

THEORETICAL-METHODOLOGICAL ISSUES OF THE PROBLEM "DISADVANTAGED CHILDREN"

Sociological study.

Abstract: The problems of the children from the homes are an object and subject of intensified scientific interest from the beginning of the 90s of the 20th century. This interest is predominantly within the limits of such scientific disciplines as social work, pedagogy, special pedagogy, psychology, and less often in the sphere of sociology. However, the problems of homeless children related to their readiness to live outside institutions and ways to cope with their living problems in a natural social environment seem to remain under the storm of everyday prejudices and negative stereotypes. In the presented study, a mixed approach is used. elements of different theories, concepts and methods in the field of interpretative sociology have been taken into account and used to analyze as far as possible the phenomenon of interest and to obtain a comparatively complete picture of it.

Authors information:

Krasimir Braykov
PhD student
at Konstantin Preslavsky – University of Shumen
✉ nb_braykov@abv.bg
🌐 Bulgaria

Keywords:

Institution, children in institution, symbolic interactionism, sociology of risk, social construction of reality, social distance, stigma, stigmatization, total institutions.

Проблемите на децата от домовете са обект и предмет на засилен научен интерес от началото на 90-те години на XX век. Този интерес е предимно в границите на такива научни дисциплини като социална работа, педагогика, специална педагогика, психология и по-рядко в сферата на социологията. Въпреки това проблемите на децата от домовете, свързани с тяхната готовност за живот извън институциите и начините за справяне с житейските им проблеми в естествена социална среда, сякаш остават под булото на повседневните предразсъдъци и негативни стереотипи. Това означава, че в познанието на тези процеси и явления има все още значими бели петна, а при такава ситуация с изследователския проблем обикновено се използва т.нар. интерпретативна социология и качествени методи на изследване - виж напр. [22, с.7-30], [76, с. 27-31].

Същевременно, както отбелязват Н. Дензин и И. Линкълн, от края на 70-те години на XX век „в обществените науки се извърши тиха методологическа революция, довела до чувствително заличаване на границите между дисциплините¹. Обществените, политическите и хуманитарните науки се сближават по между си, като се концентрират върху интерпретативния и качествения подход в изследванията и теориите” [35, с. 2].

В настоящето изследване ще използваме своеобразен смесен подход, т.е. взети са предвид и са използвани елементи от различни теории, концепции и методи, разполагащи се в полето на споменатата интерпретативна социология, за да се анализира изцяло – доколкото това е възможно – интересувания ни феномен и да се добие сравнително изчерпателна представа за него. Става въпрос преди всичко за елементи от символния интеракционизъм, концепцията на Бъргър и Лукман за социалното конструиране на реалността и социология на риска. По-долу ще бъдат представени накратко – в контекста на изследователския проблем – и основните теоретически концепции, на основата на които ще бъде проведен настоящия анализ.

¹ Това е един от основните въпроси, с които се занимава и комисията „Гюлбенкян”. Виж Уолърстейн и кол. 2002.

1. Микросоциологическата парадигма

В известната книга „Структура на научните революции” Т. Кун (1996) нарича парадигма онези научни концепции, които са достатъчно безпрецедентни, за да привлекат за дълго време група привърженици и същевременно са достатъчно открити, че новите поколения учени да могат да намерят в техните рамки нерешени проблеми от всякакъв вид. Преходът от една научна парадигма към друга е в основите на научните революции.

Ситуацията в съвременната социология е малко по-различна в сравнение с моделите на развитие на науката, предложени от Т. Кун. На основата на даденото от него определение Иванов [10] разграничава три главни признака за съществуване на парадигмите:

- 1) наличие на оригинална концепция, която служи като универсален инструмент за описание и обяснение на изследваните явления и процеси;
- 2) наличие на класици, чийто трудове служат като образец за разработка на концепции и тяхното прилагане в изследването на конкретни явления и процеси;
- 3) наличие на научна общност, която използва дадена концепция и се основава на трудовете на класиците при формулирането и решението на нови изследователски проблеми [10, с.5].

На основата на тези критерии се различават три основни парадигми в социологията: макросоциологически и микросоциологически парадигми, както и мултипарадигмалност в социологията. Без да навлизаме в дебатите за структурата на отделните парадигми и най-вече за полипарадигмалността на социологията и за наличието на криза в нея, ще споменем само, че избраните от нас теоретически концепции попадат в т.нар. микросоциологическа парадигма. Последната включва теорията за социалния обмен, теорията за рационалния избор, символният интеракционизъм, феноменологическата социология и социалният акционализъм, създаден и развит от френския социолог А. Турен.

Тук ще се спрем само на някои от най-важните елементи на онези, ключови за нашия анализ, теоретически концепции в рамките на микросоциологическата парадигма.

Символният интеракционизъм, както е известно, е изследователски подход, който се основава върху концепцията за социалното взаимодействие като процес на съгласуване на постъпките едни индивиди с действията на други индивид по пътя на *установяване и изменение на значенията*, придавани на тези действия или постъпки. Като си взаимодействат хората непрекъснато дефинират и рedefинират значенията на своите действия един спрямо друг в зависимост от развитието на ситуацията и се ориентират за своите следващи действия.

Обществото не е фиксирана съвкупност от еднозначно зададени социални норми и предварително установена система от поведения, а е динамичен, структуриран процес от интеракции.

Според схващанията на Дж. Х. Мийд *социалният свят на индивида* е следствие, продукт от живота и дейността на индивида в група. Нещо повече, светът като цяло е социален продукт, той се *„конструира”* в съвкупността от процеси, протичащи в социалните взаимодействия [12], т.е. Мийд разглежда света като непрекъснато възникващ, конституиращ се и конструиращ се в процеса на междуличностните взаимодействия. Известно е, че анализа на процеса на формиране на индивидуалното съзнание и успоредно с това на социалния свят в процеса на взаимодействие Мийд започва с понятието „жест”. Жестът е символ, макар и да предполага съществуването на някакъв „референт, „идеи”, съотнесеност с някои елементи на опита на индивида”. Жестът и реакцията спрямо него се опосредява от значението. Значението е „редуцирано взаимодействие”, което съществува обективно в социалния опит на

взаимодействащите си индивиди, а съвкупността от значения „се проявява като символно съдържание на съзнанието, опита на индивидите” [12, с.73].

В символния интеракционизъм социалните роли не са статични, закрепени веднъж завинаги образци, които се налага индивидът да възприеме и усвои в процеса на своята социализация. Социалните роли са *ситуативно конструирани*, „схващани” в ситуацията на взаимодействие. *Действащите субекти* не притежават статуси с ясно установени правила и ролеви очаквания (както е напр. в структурния функционализъм), а *придават смисъл и значение на всяка роля в зависимост от личната си оценка на ситуацията*, от специфичните възможности на проявление на ролята в тази ситуация и контекста, както и от това как всички участници в тях я определят [5, с.100]. Според Мийд етапът, когато се приема ролята на другия, на обобщения друг, е етап на трансформация на физиологическия организъм в рефлексивно социално „Аз”, т.е. произходът на „Аз” е изцяло социален.

За да бъде подчертан ситуационният, процесен характер на действията и техните интерпретации, Блумър формулира три постулата, на основата на които се изгражда описанието и обяснението на социалните явления като процеси от интеракции:

- 1) хората действат по отношение на обектите на основата на значенията, които придават на тези обекти;
- 2) значението на обекта за индивида възниква в процеса на социално взаимодействие, в който той участва;
- 3) значенията се използват и видоизменят от индивида в процеса на интерпретация на обектите, с които той влиза в някакъв контакт [5, с.99], [10, с.29], [12].

Зависимостта на процеса на взаимодействие от интерпретацията на значенията, придавани на действията на другите води до там, че действията на индивидите приемат характер на управление на впечатленията за другите хора. Именно този аспект на социалното взаимодействие разглежда Гофман в книгата си „Представянето на Аз-а във всекидневието” (1999). Гофман нарича своята версия на символен интеракционизъм драматургически анализ. Той показал, че индивидите, дори и в най-обичайните случаи целенасочено постигат желаната интерпретация, извършват серия действия – „пиеца”, избират и подготвят ситуацията на взаимодействие – „сцена” и т.н. Целта на презентациите е създаване на устойчиво впечатление, което да покаже на хората кои са те, какво е социалното им положение, т.е. да създадат или поддържат идентичността си [10, с.29-30].

Интеракционистската схема за „определяне на ситуацията – презентация на значения” может да се използва като универсален инструмент за анализ на социалните явления и процеси. Например анализът на проблемите на децата от домовете и тяхната готовност за живот извън институциите може да се разглежда като взаимодействие между децата, институциите и обществото при използването на различни вещи и действия, които символизират различни идентичности.

Символният интеракционизъм има и свои слабости – например не се оценява достатъчно устойчивостта и стереотипността на значенията, които структурират възприемането на действията на другите – нещо, което се преодолява в известна степен в по-късните разработки върху стигматизацията.

Според П. Бъргър и Т. Лукман човекът създава социалната реалност в процеса на познание, която реалност е и обект на познанието му. В основата на тяхната концепция за социология на знанието е поставено търсенето на отговора на въпроса „Как се създава социалната реалност и как тя променя своя създател човекът?”. Предмет на социология на знанието е взаимовръзката между човешкото мислене и социалния контекст, в рамките на който то възниква. Тази взаимовръзка между съзнание и социална реалност конструира последната [22, с.48], [3].

За Бъргър и Лукман научното специализирано знание и повседневното, житейско знание са равноправни обекти на социологическия анализ.

Основният механизъм за конструиране на реалността е езикът, защото повседневността на живота е отразена в него и се реализира с негова помощ. Но изучаването на езика в социологията е различно от филологическия подход, защото социологията признава неадекватността на отражението на „реалността“ в езика, като се отчита факта, че езикът изкривява изразяването на мислите и тяхното разбиране. Смисълът на думите зависи от конкретната ситуация, от контекста, в който са били произнесени [32, с.49]. С други думи *структурата на социалната реалност се конституира от субективни значения.*

Без да се впускаме в детайлно представяне на концепцията на Бъргър и Лукман [3], [10], [12], [18], [22], ще споменем, че за по-нататшния ни анализ е важна *феноменологическата схема „придаване на смисъл, значение – конструиране на реалността“, защото тя може да служи като универсален аналитически инструмент.* Например изграждането на представата за децата от домовете може да се разглежда като усвояване на специфични смисли и значения (в т.ч. и понятиен апарат), научаване да се общува с тях, което като цяло е начин за придаване на смисъл на ситуациите и предметите, значими за социалните общности и групи, в които са живели (институции) и предстои да живеят (социалната среда извън институциите). За членовете на обществото социалните институции за деца създават някакъв особен свят, реалност, която е разбираема чрез наличното знание за тях, или неразбираема и плашеща, когато това знание отсъства. Най-често обаче това да бъдеш сирак или дете, лишено от родителски грижи, се типизират като голямо индивидуално нещастие, като лична драма.

Така институционализацията на децата, лишени от родителски грижи и самите деца, може да се разглеждат като съвкупност от междуиндивидуални (протичащи вътре в социалните групи и общности, в социалните институции) комуникационни взаимодействия, посредством които също се извършва социалното ѝ конструиране.

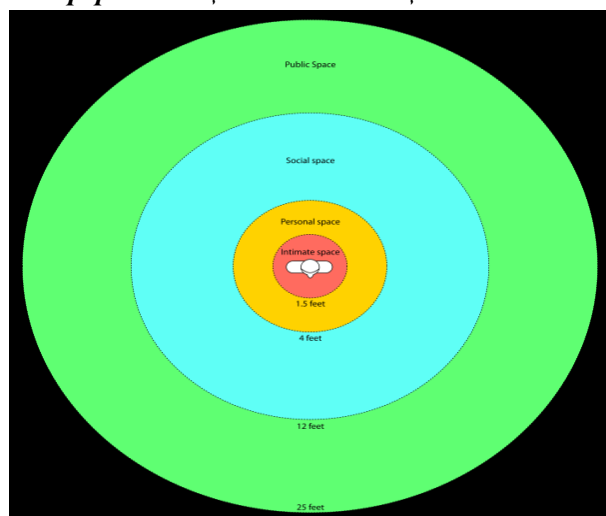
2. Концепцията за социална дистанция

Социалната дистанция се интерпретира в различни науки, в т.ч. и в социологията. Например на границата на етологията и психологията социалната дистанция се свързва с физическата и емоционалната отдалеченост между хората. С това понятие се свързва и понятието „лично пространство“, което се разбира като пространството, което обгражда индивида и чийто граници са ненарушими от други индивиди.

Според създателят на концепцията за проксемиките (*proxemics*)² – американския антрополог Е. Хол [52] (фиг. 1) формират лично пространство на човека: интимна, лична/индивидуална, социална и публична, до които се допускат различни хора – от децата и интимните партньори, през познатите и колегите, до тълпата или масата.

2 Най-общо означава посока на изследвания на пространството и неговото използване в различни социални и културни ситуации

Фигура №1
Сфери на социална дистанция по Е. Хол.

Източник: <http://en.wikipedia.org/wiki/Proxemics>

В етологичната и психологическата литература се подчертава връзката между дистанция - чуждост/другост и дистанция - отдалеченост като допустима степен на контакт (както и неговия вид) с хора, които са признати за чужди. С други думи като тенденция за сближаване или отдалечаване на отношенията с тези други [64].

В социологията под социална дистанция най-общо се разбира „чувствата или отношенията на „отчужденост-недостъпност“, особено между членовете на различни социални страти” [7, с.227] или социални групи. Известно е, че използването на концепцията за социална дистанция първоначално се открива в анализите на Георг Зимел на „Чужденеца” в неговата „Sociologie”. Според Зимел чужденецът е своеобразна амалгама от новости отдалеченост, когато той се опитва да се придвижи от един социален кръг към друг [81, с.4406], [77]. Самият терминът „социална дистанция” (*socialdistance*) се въвежда в социологията от Робърт Парк и Ърнест Бърджес [66] и се популяризира от Емъри Богардус. През 1933 г. Богардус създава своята известна скала за измерване на социалната дистанция, т.е. измерване на степента на толерантност/нетолерантност между социалните групи [28].

За нас концепцията за социалната дистанция е важна за процеса на изследване на дефицитите в подготовката за живот извън институциите на възпитаниците на ДДЛРГ, защото още по време на живота им в институцията те са силно дистанцирани от естествената за техните връстници социална среда, социалните им мрежи са свити и концентрирани в рамките на институцията и са сведени до другите деца, също като тях живеещи в институцията и също като тях с крайно ограничен социален и човешки капитал. Отдалечеността им, до голяма степен сегрегацията и изолацията от тази среда, от техните връстници, се превръща за тях в социална дистанция, в тяхна житейска сфера. Така тук можем да видим и една друга връзка, върху която често се акцентира в литературата: връзката между дистанция - чуждост и дистанция-отдалеченост. Това е връзка определяща или поне формираща допустимата степен и вид на контакт с хора, признати за чужди, други [64, с.13], [68, с.22]. Тя е и един от източниците на дефицити в подготовката на децата от ДДЛРГ за живот извън институцията. Самите дефицити пораждаат празноти в защитните механизми на тези деца и те лесно допускат в сферата на интимното и личното си пространство изяви на девиантно поведение и самите им носители, което често в живота ги превръща самите тях девианти и по този начин самите деца

затвърждават определени стереотипи и предразсъдъци, съществуващи в обществото по отношение на деца, израснали в институции.

Въпросът за стереотипите и предразсъдъците, проявявани спрямо децата от социалните домове е изключително важен, защото именно стереотипите и предразсъдъците се смятат в социологията и социалната психология за едни от най-важните детерминанти на социалните дистанции, от една страна, а от друга те са в основата на процесите на стигматизация.

Произходът на стереотипите се определя основно с две категории – категоризация и разделяне на два основни типа социални групи: на „наши“, „ние“ и „те“, „чужди“. Как се възприемат хората зависи от това как наблюдателят реагира при първи контакт с даден човек (основна категоризация). Това оказва силно влияние върху по-нататъшното му поведение към този човек. Тук влияние оказва и разделението на наши и чужди, което прави наблюдателят. Предразсъдъкът се разглежда като „социална емоция“, предизвикана от факта на принадлежност към определена социална група. Тази принадлежност формира почти изцяло отношението към другия [63]. Тук се извършват процеси на **фаворизация и обезценяване, а те са важни за адаптацията на даден човек към определени социални мрежи, групи и/или социална среда.**

Процесът на обезценяване на членовете на определени, чужди (в нашия случай на деца, израснали в институция) групи и на изпитване на негативни чувства спрямо тях, поражда определени предразсъдъци, т.е. попадайки в категорията на „другите“, „чуждите“, на тях им се приписват някакви общи негативни черти – негативно белязани [6, с.13], което означава, че вече е факт началото на процеса стигматизация.

3. Стигма и стигматизация

В социологията терминът „стигма“ е въведен от Ървинг Гофман, който през 1963 година публикува книгата си „Стигма: бележки за увредената идентичност“ [47]. Според Гофман клеймото или стигмата представлява силно дискредитиращо човекът качество, което поражда възприемането му като различен, опетнен, незначителен и дори като „ненапълно човек“ [47]. Всеки социален актьор бива заклеймяван, стигматизиран, когато се получава разрыв между това, което той трябва да бъде – „виртуална социална идентичност“ и това, което той представлява в действителност – „актуална социална идентичност“. С помощта на понятието „стигма“ Гофман разглежда драматургизираните взаимодействия между нормалните и заклеймените хора [48]. Природата на такова взаимодействие зависи от това към коя от двете категории принадлежи човек – дискредитирана или дискредитираща [11, с.75].

Когато става въпрос за дискредитиран от стигмата социален актьор Гофман смята, че различията са известни на всички членове на аудиторията (и/или социалната група) или са очевидни за тях. За него основният проблем, определен с термините на драматургическия подход на Гофман, е „контрола върху психологическото напрежение, възникващо поради това, че на обкръжаващите им е известна неговата разлика от тях“ [11, с.75].

Има състояния, които биха могли да се превърнат в стигма, т.е. в дискредитираща характеристика – става дума за случаите, при които на членовете на социалната група не е известно съществуването на различие и то не се усеща от тях. Например, при децата, възпитавани в институции. Тук драматичният въпрос е в това, как да се контролира и управлява тази информация по начин, по който невидимия проблем или трудност (институционалното възпитание) по възможност да останат неизвестни за членовете на социалните групи, в които участва притежателят на потенциално дискредитиращата характеристика, за да не бъде стигматизиран и съответно дискриминиран. С други думи, подготвено ли е детето, напускайки институцията, да прикрие съвета „институционалност“ ако тя заплашва да се превърне в

източник на стигматизация, дистанциране, маргинализация и социално изключване. Или дали е в състояние да се бори с нея, ако процесът на стигматизация вече е факт. Това зависи в много голяма степен от дефицитите в подготовката му за живот извън институцията – колкото по-малки са те, толкова по-лесно ще може да се справи.

Изследванията върху стигмата продължават и след Гофман. В по-новите дефиниции акцентът се пренася върху контекстуалния и динамичен характер на стигмата, а тя се смята за значимо социално явление, което е неразривно свързано с „ценността на приписваната под различни форми социална идентичност”. Това е социална конструкция, която се определя поне от две основни съставни части:

(1) видимост на разликите, основани върху някаква характерно качество или също „специфичен белег” и

(2) произтичащата оттук девалвация на индивида, притежаващ този специфичен белег [39, с.278-280].

Джонс и неговите колеги дефинират понятието „стигма” по подобен на Гофман начин: „качество, което определя индивидът като девиант, несвършен, ограничен, негоден или нежелан от каквато и да е друга гледна точка” [54]³. Такъв негативен атрибут се натрапва на набелязания човек и той може да определя неговата социална идентичност, като изтласква на заден план всички други негови черти, така че той започва да се възприема през призмата на този недостатък. Джонс и колегите му [54, с.5] отбелязват, че „процесът на стигматизиране е релационен... Чертата, разглеждана от един човек като дискредитираща или свидетелстваща за девиация, може да бъде призната от друг човек за безвредна и предизвикваща чудатост”⁴.

Според други автори „стигматизираните хора притежават (поне в мнението на другите) някакъв атрибут или някаква черта, които определят социалната им идентичност, девалвирана в някакъв определен социален контекст [32, с.505]. Хебъл и Клек смятат, че има аспекти и/или елементи на естественото и изкуственото физическо обкръжение, които могат да улесняват процеса на стигматизация. Това означава, че социалния контекст и физическото обкръжение могат да играят основна роля и да имат основно влияние и значение върху това, дали определена черта на индивида ще се превърне в стигматизируема или не [53]. Самият факт, че ДДЛРГ често се намират в отдалечени или извън по-големите населени места – наличие на условия за географско и социално изключване, силно стесняват възможностите [75] на децата за адекватна и ефективна подготовка за живот извън институцията, което е сериозна предпоставка за тяхната „податливост” на стигматизация и социално изключване.

Това, което бе казано до тук напомня, че често понятието „стигма” се свързва – без да е идентично – с други негативно оценявани лични и социални черти, т.е. то е близко до такива понятия като понятията „маргиналност” и/или „девиация”. Например Арчър дефинира девиацията⁵ като „поведение или черта, за които се смята, че неизбежно означават нежелано отклонение от мнимите стандарти” [26] ⁶, а Фребъл определя маргиналността като

3; цитатът е по Nelson, T. D. (2002) *The Psychology of Prejudice*. Allyn and Bacon, London

4; цитат по Dovidio, J. F., B. Major, J. Crocker. (2000) Stigma: Introduction and Overview. In: Heatherton, T. F., R. E. Kleck, M. R. Hebel, J. G. Hull. (eds) *The Social Psychology of Stigma*. Guilford Publications, New York, p.4.

5 Въпросите за девиацията макар и в известна степен да са близки до разглежданата от нас тук проблематика, все пак са извън предмета на тази работа. Само ще споменем, че редица български социолози са изследвали проблемите на девиацията и девиантните субекти. Виж например: Гълъбов 1997: 37-46; Златанова 1998; 1995; Мантарова 2000 и др.

6 Цитатът е по: Dovidio, J. F., B. Major, J. Crocker. (2000) Stigma: Introduction and Overview. In: Heatherton, T. F., R. E. Kleck, M. R. Hebel, J. G. Hull. (eds) *The Social Psychology of Stigma*. Guilford Publications, New York, с. 4.

„принадлежност към социална група, която е статистически нетипична и силно белязана” [42]7. Така стигматизираният човек, подобно на девианта и/или на маргинала⁸, се признава за някой, който се отклонява от нормативните очаквания. Ясно е обаче, че хората могат да се разглеждат като девианти или като маргинали, както поради нетипични позитивни черти (например богатство), така и поради нетипични негативни черти, докато стигматизираните винаги са лица с нежелани черти. Нещо повече, дори ако девиацията се свързва с определена негативна черта, то не е задължително тя да води след себе си стигматизация. Стигмата е нещо повече отколкото перцепцията на девиацията [39, с.4-5]. И още, при девиацията е задължителен дебатът за социалната норма и патология - виж напр. [8], докато при стигматизацията това е възможно, но не и задължително.

Вече споменахме, макар и накратко, за проблема с предразсъдъците. Концепцията и понятието за стигма също са свързани с тях – човекът със стигма почти винаги е обект на предразсъдъци. „Предразсъдъкът” обикновено се дефинира като някакво негативно отношение. Има изследователи, според които *всяко негативно отношение* спрямо даден човек или група означава предразсъдък [27, с.253]. Други автори смятат, че предразсъдъчното отношение е погрешна сила или прекалено обобщение [39, с.5]. Едно от най-известните определения на предразсъдък е на Олпорт, според когото предразсъдъкът е „антипатия, основана върху погрешно или закостеняло обобщение. То може да се чувства или изразява. Може да се отнася за дадена група като цяло или за даден индивид, представител на тази група” [25, с.9]. От своя страна Бригъм дефинира предразсъдъкът като негативно отношение, което (на основата на различни критерии) се признава от външен наблюдател за необосновано [30, с.15-38] 9. Същевременно Д. Джонс смята, че този термин трябва да се отнесе към „погрешно приписвана групова черта (стереотип) на отделен член на тази група независимо от (1) сполучливостта на груповия стереотип и (2) възможността да се отнесе груповата черта към дадения индивид” [54, с.288] 10. Независимо, че стигматизацията съдържа в себе си споменатите елементи на предразсъдък, стигмата си остава по-широко обхванат термин.

Стигматизацията е социален процес. И тъй като стигматизацията на децата, възпитаници на ДДЛРГ също е процес, ни се струва важно накратко да го анализираме, още повече, че в процеса на цялостния ни анализ ще се връщаме към него многократно.

В *Conceptualizing Stigma* Линк и Фелам препоръчват едно по-широко разглеждане и използване на стигматизацията като многоетапен процес, в който са вградени *едновременните изяви на редица взаимосвързани елементи*. Става дума за:

- етикетиране (идентификация и наименоване на някои важни социални различия),
- стереотипизация (свързване на социалните разлики със стереотипите),
- разделяне (или отделяне на „нас” от „другите” на основата на създадени стереотипи и/или увеличаване на социалната дистанция)
- загуба на социален статус, дискриминация (усещани от етикетирания индивид) [57].

Освен това авторите смятат, че стигматизацията съдържа някакъв вид власт на една група хора над друга [57]. Отделните етапи на процеса стигматизация се характеризират със следното.

7 Цитатът е по: Dovidio, J. F., B. Major, J. Crocker. (2000) Stigma: Introduction and Overview. In: Heatherton, T. F., R. E. Kleck, M. R. Hebl, J. G. Hull. (eds) *The Social Psychology of Stigma*. Guilford Publications, New York, с. 4.

8 На различни аспекти на проблема за маргинализацията също са посветени множество български изследвания. Виж напр. Атанасов и кол. 1994; Минев и кол. 1995; Ракаджийска 1998: 73-82; Тодоров 1992: 3-11 и др.

9, Цитатът по: Dovidio, J. F., B. Major, J. Crocker 2000: 5.

10. Цитатът по: Dovidio, J. F., B. Major, J. Crocker 2000: 5-6.

Етикетирание. Това е процес на сепариране и наименоване на една или повече социално значими разлики. В етикети могат да се превръщат само такива черти или характеристики на индивидите и/или групите, които са *социално значими* – например цвят на кожата, сексуални предпочитания, видимо физическо увреждане или психично заболяване, отсъствието на родители, институционално възпитание и др. Социалното значение, което се придава на отделните черти, се различава в зависимост от мястото и времето. И още, етикетът – смятат Линк и Фелам – не е просто някаква характеристика на индивида. Тя му се *приписва* и нейната *значимост* е социално конструирана и остава отворен въпрос. Изследователите дават примери с цвета на кожата – между белия и черния цвят съществуват различни междинни нюанси; със схващанията за здраве – липсват ясно изразени граници между здраве и психична болест [57, с.367-368]. Ето защо различни етикети като „черен”, „психично болен”, „сирак” и др., без да се споменават такива исторически обусловени етикети като „магьосница”, не са просто някаква черта, а – поне до известна степен – продукт на някакъв социален процес [57, с.368]. Етикетите, приписвани на същите тези социални групи могат да се различават по своя емоционален заряд – някои са повече или по-малко политически коректни, например „ползвател на психиатрично заведение”, „израсъл в дом за сираци”, „клиент”, „пациент”, или „психично болен”, а други са обидни, например „откачен”.

Стереотипизация. Това е вторият компонент в концептуализацията на стигмата на Линк и Фелам. Според тях стереотипизацията се извършва, когато етикетиранията различия се свързват със стереотипи. Този аспект на стигматизирането е подчертан още в работата на Гофман върху стигмата и е в центъра на концептуализацията на стигмата и до днес. Стереотипът и стереотипизацията са вероятно най-добре описаните и изследвани феномени на социалното заклеяване, основаващо се върху свързването на отграничени социални категории с негативни стереотипи. Освен това, отбелязват Линк и Фелам, този аспект на стигмата е най-характерна в психологическата литература, може би защото поставя критични въпроси от психологическо естество за мисловните процеси, които улесняват връзките между етикетите и стереотипите [57, с. 368].

Без да се навлиза в многобройните дискусии за стереотипите – техния генезис, същност, характеристики, функции¹¹ – те могат да се определят като специфичен вид познавателни репрезентации на социалните групи, по-рядко на отделни индивиди, които се характеризират с: прекомерно опростяване (бедност на съдържанието), силно афективно оцветяване, прекомерна генерализация („всички са еднакви”), както и относителна трайност (слаба податливост на промени). Най-новите изследователски насоки разглеждат стереотипите като видове познавателни схеми, като „социални конструкти”, „обобщения”, „генерализации”, с помощта на които се обработва социалната информация [21, с.136-140]. Стереотипите могат да се разглеждат и като вид процедури, с които се облекчава изпълнението на сложни познавателни задачи [21, с.136-140]. Те създават хипотетични съждения, по които може да се търси информация за потвърждение. Например стереотипът за децата от домовете се състои от обикновените мнения за тяхната неприспособимост към живота в обществото, по-ниска интелигентност, склонност към престъпления и др. Често се наблюдава отдалечаване от оценяване на процеса на стереотипизация и той се разглежда като проява на някаква

¹¹По този въпрос могат да се видят множество разработки. Например Nelson2002; Липпман, У. (2004) *Общественно мнение*. Институт Фонда „Общественно мнение”, М. // Ташфел А., Дж. Форгас (1990) *Социалната категоризация - познавателни способности, ценности и групи*. В: Е. Годорова (ред.) *Група и личността в социалната психология: 14 западно-европейски учени*. Изд. „Наука и Изкуство”, С. и др.

закостенялост на мисленето или направо като морален недъг. Понякога се смята, че автоматичния процес на категоризация е вграден в нашия начин на възприемане на света и играе важна роля при преработката на информацията.

Разделяне на „нас” от „другите”. Това е следващия етап, или компонент в схемата на Линк и Фелам, в процеса на стигматизация [57, с.370]. Появата и трайното съществуване на негативен стереотип, отнасящ се за някаква категория лица – в нашия случай до децата от домовете, е важна предпоставка за признаването им за различни, отличаващи се от останалите. Тази обозначаваема различност не е повърхностна, а е определяща за тяхната социална идентичност – според терминологията на Гофман те са с „развалена идентичност” (*spoiled identity*), което може да се манифестира например в езика, като децата от домовете се наричат с различни обидни епитети. Така възприемани, те се разглеждат като фундаментално различни, като същността му е в имплицитното убеждение, че той не е напълно човек [47] – това особено често може да се види при децата от ромски и турски произход.

Тези явления, успоредно с въздействащите социални неравенства, подготвят почвата за *социално отхвърляне, изключване и дискриминация*. Има автори, работещи с понятието „стигма”, които не вземат предвид този елемент и/или не говорят директно за него. Знае се, че дискриминацията е различно отношение и третиране на отделни индивиди, основано върху някакъв принцип, признак и/или групова принадлежност. Дискриминацията е изборително, необосновано, негативно поведение към членовете на стереотипизирана група [40]. Под влияние на антидискриминационното законодателство, през последните години пряката дискриминация спрямо членове на отделни социални групи се наблюдава значително по-рядко, за сметка на непряката. Изследователите на дискриминацията и стигматизацията обръщат внимание на факта, че дискриминацията често може да има т.нар. структурен характер и не е задължително, както се случва в действителност, да се проявява чрез открита враждебност или нежелание. С понятието „структурна дискриминация” се означават различни институционални форми на създаване или задълбочаване на неравенствата между социалните групи, например чрез неравномерна дистрибуция на финансови средства или чрез някои правни регулации, например ограничаващи по несправедлив начин гражданските права на децата от домовете по време на техния престой в тях¹².

Загуба на социален статус. Загубата на социален статус, дискриминацията и маргинализацията на заклеймените лица, е допълнение към процеса. Според Линк и Фелам почти непосредствено следствие от успешното отрицателно етикетиране и стереотипизация, е общото намаляване на позициите на човека в статусната йерархия. Човекът е свързан с нежелани характеристики, които намаляват неговия статус в очите на стигматизиращия. Онова, което е важно да се отбележи е заключението, че един девалвиран в дадено общество статус може да доведе до много конкретни форми на неравенство в контекста на социалното взаимодействие в рамките на малките групи [57, с.371].

По-ниската позиция в статусната йерархия може и най-често оказва влияние и върху шансовете на човека за успех – това особено ясно се вижда в биографичните траектории на децата, напускащи домовете. Тук не е необходимо преразглеждане на етикетирането и стереотипизирането, за да се достигне до идеята за понижаване на статуса, защото тази ниска

¹²По въпросите на структурната дискриминация се работи много в сферата на психичните и умствените заболявания. Виж например: Link, B. G., J. C. Phelan (2001) Conceptualizing stigma. In: *Annual Review Sociology*, Vol. 27, pp. 363-385. // Corrigan, P. W., F. E. Markowitz, A. C. (2004) Watson Structural Levels of Mental Illness Stigma and Discrimination. In: *Schizophrenia Bulletin*, Vol. 30 (3), pp. 481-491. // Corrigan, P. W., P. Kleinlein (2005) The Impact of Mental Illness Stigma. In: Corrigan, P. W. (ed.) *On the Stigma of Mental Illness*. Washington, DC: American Psychological Association, pp 11-44 и др.

позиция става основа за дискриминация. Например, един по-нисък статус би могъл да направи човекът по-малко привлекателен за общуване, да не бъде особено желан да се включва в дейностите на общността или в бизнес начинания, които изискват партньори, притежаващи достъп до политическото влияние на местните политици. Така по-ниската позиция в статусната йерархия може да предизвика каскада от отрицателни последици за всички възможности на индивида, с други думи загубата на статус и статусни позиции се превръща в източник на дискриминация [57, с.372].

Наскоро Линк и неговите колеги [58] допълниха концепцията с още един елемент – **емоционални реакции**. Става дума както за тези, които влизат в ролята на стигматизиращи (например гняв, яд, страх, съжаление), така и за тези, които биват стигматизирани (например объркване, срам, страх, гняв). Линк и студенти се аргументират с това, че вземането предвид на този фактор е необходимо за разбирането на поведението на членовете на двете групи (пак там).

Линк и Фелам подчертават, че някаква категория лица може да бъде успешно стигматизирана само тогава, когато друга група лица притежава *власт* над нея – социална, икономическа или политическа. Например децата в домовете могат по някакъв начин да етикетират своите възпитатели, разглеждайки ги по стереотипен начин, да избягват – доколкото това е възможно в една затворена институция – контактите с тях, да използват обидни квалификации (поставяйки им прякори), да заплашват, да се шегуват, дори да се подиграват с тях, но все пак нямайки над тях никаква власт, в този контекст не може да се говори за стигматизация (пак там).

Изследване на Мил и колектив [62] върху маргинализацията и стигматизацията в здравеопазването на хора с ХИВ/СПИН в Отава и Едмонтън показва, че стигматизацията на тези хора се превръща в социална технология за контрол. На основата на интервюта и фокус групи изследователите установяват, че такива практики като избягване на контакти и остракизиране, етикетирание и отнемане на възможности, водят до социален контрол на доставчиците на здравни услуги над хората с ХИВ/СПИН. Обратното, наличието на балансираност при оповестяване, практикуването на универсални предпазни мерки, „огъването“ на правилата, пренасочването на услуги, както и намаляване на етикетирането, са стратегии за управление, оказване на съпротива и снижаване на социалния контрол. Резултатите от изследването показват спешната необходимост от интервенции за управление, оказване на съпротива и намаляване на стигматизацията. Подобни са механизмите на социален контрол и при децата в домовете – контрол, който се осъществява в и от институцията, а след напускането ѝ често от доставчиците на социални услуги и др.

С оглед на по-нататъшната ни работа се налага да се спрем накратко върху опитите да се категоризират различните **видове стигми**. Тези опити имат относително дълга история. Още Гофман различава три вида стигми и стигматизиращи черти:

1) „телесна грозота“ (физическа деформация). Това са различни физически недостатъци на тялото, например затлъстяване, видими физически увреждания, деформации на лицето и др.;

2) „пороци на характера“ (психически смущения, лоши навици). Това са индивидуални дефекти и/или недостатъци, приемани като проява на слабост на волята или пороци на характера, например психични заболявания, различни зависимости, хомосексуализъм, безработица, пребиваване в затвора, проституция и др.;

3) „групови стигми“ – свързани са със стигми на племена, раса, народност [47], [40]. Имено тук трябва да причислим и стигмите на децата от домовете.

Джонс и колектив [54]¹³ идентифицират следните шест измерения на стигматизиращия атрибут:

1) „видимост” (възможност за скриване) – атрибут, който се отнася до степента, в която стигматизиращата черта неизбежно се набива на очи: например обезобразяване на лицето *versus* хомосексуализъм (възможност за скриване);

2) „промени на атрибута във времето”: това измерение се свързва с възможността дадена черта с времето да става все по-видима или дали има динамичен характер – тук стигмата при деца от домовете се превръща във „видима” ако и когато те започнат да проявяват девиантно поведение;

3) „деструктивност” – измерение, свързано със степента, в която стигматизиращата черта (в нашия случай беден речников запас, нисък икономически статус и др.) може да нарушава протичането на интерперсоналните релации;

4) „естетика” – става дума за субективните реакции към грозотата на тялото или негови части, предизвикани от хронични заболявания, инциденти (напр. изгаряния) и др.;

5) „произход” на стигматизиращите черти – става дума за вродена или придобита черта, като във втория случай тя може да се свързва с различни случаи, които се отнасят и до личната отговорност за тяхното появяване. Например придобиването на характеристиката „сирак” или „дете от социален дом”;

6) „опасност” – измерение, свързано със заплахите, които – според мнението на другите – потенциално носи даден атрибут. И тук детето от дома се превръща в заплаха едва след прояви на девиантно поведение извън дома.

На основата на емпирични подходи за идентификация на измеренията на стигмата е установено, че основните такива са: забелязване на заплахата (опасност), видимост, възможност за контрол (произход) [34], [42].

Според Крукър, Мейджър и Стийл най-важните измерения на стигмата от гл.т. на нагласите и схващанията на стигматизиращия и стигматизирания, са „видимост” и „възможност за контрол” [32, с.507].

Как да бъде измерена стигматизацията? Какви методи да се използват. Това са важни методологически и методически въпроси, свързани с един сложен и многоизмерен процес. Вероятно това е една от най-важните причини да няма универсална мяра за социалната стигма, а изследователите са принудени да се съсредоточават по-скоро върху отделни негови елементи [58], [73]. В изследванията на стигматизацията обикновено се използват и прилагат методи, които се взаимстват от различни науки – например социална психология, социология, психиатрия и др. Така например през 2006 г. Ван Брежел прави преглед на медицинската литература от гл.т. на използваните инструменти за оценка и измерване на стигматизацията, свързана със здравословното състояние, както и на дискриминацията на хора с ХИВ/СПИН, туберкулоза, епилепсия, психични и други заболявания. Той диференцира четири вида инструменти, използвани за оценка и измерване на стигматизацията: 1) въпросници; 2) качествени методи – тук се извършва оценка, направена на основата на качествени методи, като интервюта със заинтересовани лица, фокус-групи, дълбочинни интервюта и включено наблюдение и др.; 3) скали – това са количествени инструменти, предназначени да предоставят числови резултати, които показват сериозността или степента на измервания феномен [79].

Тези инструменти се прилагат при изследване на пет типа стигматизация:

- отношение/нагласи към болните в дадено общество/общност или специфични групи (например настойници),
- съществуване на дискриминационни и стигматизиращи практики и правни норми,

¹³ Цитат по: Dovidio, J. F., B. Major, J. Crocker 2000, с. 6

- усещане/преживяване на дискриминация от лица, които са потенциално заплашени,
- разбиране или усещане на клеймото от хора, застрашени от стигматизация, автостигматизация [79].

И петте типа стигматизация – съответно модифицирани – могат да бъдат открити при децата от домовете в процеса на тяхното навлизане и живот в общността извън институцията.

Линк и колегите му също представят множество подходи и методи за изследване на стигматизацията при лица с психични заболявания. Те също могат да бъдат приложени и към изследването на стигматизацията на децата от домовете. Става дума за сондажни изследвания с използване на въпросници с описания на случаи (винетка), изследователски експерименти с описание или без описание на случаи, качествени методи, основаващи се върху анализ на съдържанието, например на списания или телевизионни програми, или използващи интервюта и наблюдения на участниците в изследванията, както и обзорни изследвания на научните публикации [58].

Авторите показват и анализират конкретни примери за инструменти, чрез които са измервани различни измерения на стигматизацията и на свързаните с нея явления. Представени са, както най-старите, класически методи като скала за социалната дистанция на Богардус, оценяваща склонността към създаване на социални контакти от страна на изследваното лице с предмета на изследване, или за семантичният диференциал, служещ за оценяване на психологическите значения на различни понятия, така и скалата за мнението за психичните заболявания (Opinions About Mental Illness Scale) от началото на 60-те години на XX век и въпросникът за Отношението на обществото към психично болните (Community Attitudes Toward the Mentally III) от 1979 г. Не са пропуснати и множество съвременни инструменти за измерване на разбирането, мнението, емоционалните реакции или отношението към психично болните, насочени както към обществото като цяло, така и към отделни социални групи. Всички те, чрез съответната адаптация към проблематиката на децата от домовете, могат да се използват при изследване на стигматизацията им (пак там).

4. Домовете за деца като тотални институции

В началото на 60-те години на XX век се появява една изключително интересна книга – Приютите: есета за социалното положение на психично болните и другите обитатели [46]. Тя се превръща в ключов текст за развитието на деинституционализацията и затова е странно, че дори отделни нейни части не са преведени на български, а изследователите, особено социолозите – като правило – или подминават този текст на Гофман, или само го споменават.

Книгата включва четири есета: Характеристики на тоталните институции (Characteristics of Total Institutions 1957), Моралната кариера на психично болния пациент (The Moral Career of the Mental Patient 1959), Скритата страна на публичната институция: изследване на начините за настаняване в клиника за душевно болни (The Underlife of a Public Institution: A Study of Ways of Making Out in a Mental Hospital), Медицинският модел на хоспитализацията в психиатрично заведение (The Medical Model and Mental Hospitalization). В цялата книга вниманието на Гофман е концентрирано върху *тоталните институции*, които потискат хората и формират ново „Аз“ е различен от стария социален статус. Механизмите на функциониране на „тоталните институции и статусът на техните обитатели отразяват механизмите на функциониране на обществото, а също и тези отношения, в които човек влиза с тях“ [4, с.32].

Тоталните институции за Гофман са армията, болниците, училищата, домовете за душевно болни, затворите и др. Всички тези институции налагат – в една или друга степен – на своите обитатели ясно и точно регулиран начин на живот в условия на тотална (или почти

тотална) изолация от външния свят. Сред тези институции са и тези, предназначени да възпитават деца.

Всички те имат официални цели и предназначение - например икономическо развитие, образование и обучение, медицинско и психиатрично лечение, морална защита на обществото, а също наказание и задържане. Една част от институциите са създадени за да реализират определени технически задачи и имат чисто инструментален характер – например казармите, презокенаските кораби, интернатите (такива са и домовете за деца в страната). Много често обаче те не оправдават своите официални цели, но според Гофман те предоставят ключ за това, което се случва в тях, защото именно около целите се изгражда обяснителната схема на „вътрешния живот“ [4, с.32], [46].

Животът на обитателите на тоталните институции протича на едно и също място и се подчинява на една и съща власт. Във всички фази на ежедневните дейности техните членове остават в непосредствената компания на другите обитатели; към всички се отнасят еднакво, задължени са да работят заедно и да извършват едни и същи действия. Денят е точно планиран, така че една дейност в точно определено време преминава в друга. Спазването на този план или дневен ред се съблюдава от колектив надзиратели. Отделните дейности са принудителни и са част от общия план, чиято цел е реализацията на официално регламентирани и прокламираните цели и задачи на дадената институция.

Светът или вътрешното пространство на тоталните институции е разделено на две групи: *персонал* и *обитатели* (inmates). Персоналът планира и надзирава ежедневните дейности и има право да наказва за непослушание или да награждава за послушание. Всяка от тези групи оценява членовете на другата група на основата на твърди и враждебни стереотипи.

Ключова особеност на тоталните институции е трансформацията на досегашното „чувство за собствено „Аз“ и на индивидуалната идентичност на обитателите. Те се „моделират“ в съответствие с правилата на дадената институция; изземват им се личните вещи, а индивидуалните черти се неутрализират в максимална степен. Властта тук има групов характер – всеки член на персонала има право да наказва всеки обитател, като се налагат санкции за нарушаване на много голяма група действия – например санкции за неподходящо облекло, водене на социален живот, обичаи и др.п.

Основните изисквания за поведението на обитателите се определят чрез вътрешните правила, най-често представляващи ясен, кодифициран набор от забрани. Именно те определят и рамкират тесните граници на поведението. Ако има послушание в поведението и мислите персоналът признава на обитателите някои, точно определени награди и привилегии (това са добре известни неща на обитателите от техния опит в нормалния свят. Персоналът, налагайки и упражнявайки властта си, може да прилага репресия (наказания) при нарушаване на правилата, основаваща се върху периодично или продължително лишаване от привилегии или от правото на тяхното получаване.

Механизмите, с които се реализира унищожаването на „Аз“-а, според Гофман, са стандартни и прости. Това са откъсването на човека от предишните му социални роли и лишаването му от право на индивидуалност. Личността, собственото „Аз“ е извън контрол – той е поет и се управлява от персонала на институцията.

В процеса на постъпване в психиатричните институции, според Гофман, се наблюдават различни етапи в протичането на моралната кариера (*moral career*) на психично болния и тази динамика отразяват последователността в трансформациите на представите за хората, в т.ч. и за собственото „Аз“. Спираме се на този въпрос тук най-вече поради широко навлезлия в социологическа употреба термин на Гофман „*кариера*“. Като въвежда и прилага това понятие в най-широк смисъл – като социална нишка на жизнения курс при всеки човек, Гофман разграничава в нея две страни: първата се отнася до особеностите на представата за „Аз“ и

чувствата за идентичност, а втората е свързана със социалното положение, правните отношения и стила на живот. Самият морален опит при това отразява начинът на възприемане на света от всеки човек.

Моралната кариера се разгръща в тесните граници на институцията или системата и по непосредствен начин е свързана със спецификата на социалната институция, в която протича и затова трансформацията на „Аз“-а се определя от нейните условия. Гофман пише: „В този смисъл „Аз“-ът не е собственост на човека, на който принадлежи, по-скоро той живее в патерните на социалния контрол, които се актуализират по отношение на неговата личност и обкръжаващите го други” [46, с.168]¹⁴.

На основата на изследването на Гофман, както и на по-късни анализи на тоталните институции, а също и на изследванията свързани с процесите и социалните условия на деинституционализация, могат да се разграничат следните обстоятелства:

1) Във всички тотални институции се налага строг дневен режим на живот, задължителен за всички обитатели без изключение;

2) Децата, намиращи се в тях, нямат никаква (или имат твърде ограничена) свобода на избор дори за най-елементарни неща (храна, облекло, дневен режим, кръг на общуване, среща с родители);

3) Режимът на живот често прилича на военен. Персоналът изисква от децата безпрекословно подчинение на техните распоредения. Всеки, който се осмелява „да се ослушва”, се наказва, като наказанията са с различна тежест, често и с употреба на сила;

4) Отсъстват (или са силно ограничени) възможностите за общуване с обичайни хора и занимания с дейности, обичайни за нормалния човек;

5) По силата на своя социален статус – дете от институция – тези деца често се подлагат на физическо, емоционално и сексуално насилие, защото в персонала и социума не рядко доминира стигмата „деца второ качество”;

6) Децата от домовете обикновено са с атрофирани способности, техните социален кръг и социални мрежи са силно стеснени, имат занижена самооценка, могат да развият вътрешен комплекс за малоценност [46], [74], [78], [82].

Нашата хипотеза тук е, че започвайки кариера на дете в институция – каквито са домовете за деца (или както доскоро се наричаха домове за деца лишени от родителски грижи) – младият човек започва да изпитва дефицити в подготовката си за живот в естествена социална среда. Тези дефицити се пораждат от липсата на онези социални условия и възможности, присъщи за неговите връстници. Става дума за липсата на семейна среда, за отпадането на възможностите да се ползват социалните мрежи на родителите и да се градят собствени социални мрежи, за понижаването на социалния и човешкия капитал на детето и т.н. Всичко това поражда определени социални неравенства, които са свързани със старта на тази кариера и които неравенства се задълбочават впоследствие в и от самата институция. Това налага накратко да се спрем върху концепциите за социалните неравенства, които също ще бъдат използвани в по-нататъшния ни анализ. Преди това, обаче, накратко ще се спрем на понятието „кариера на деца от домовете”.

5. „Кариера” на децата от домовете

Като правило понятието „кариера” се използва за описание на възходящо професионално придвижване. В социологията обаче често се използва интерпретацията му, дадена от Ъ. Гофман. Гофман използва понятието „морална кариера” на психично болния и чрез него се

¹⁴ Цитатът е по Власова 2008, с. 36-37.

опитва да опише регулярните промени, които кариерата създава в идентичността на човека, в неговите рамки на възприемане: образците на интерпретация на себе си и другите [46, с.117-155]. Чрез понятието „морална кариера” Гофман анализира „нарушената” (*spoiled*) идентичност на индивидите – обитатели на „тоталните институции” – и на тези, които са носители на някаква стигма, изключени са от обществото и образуват на основата на стигматизирания признак общност на изключените.

Онтологически понятието кариера на децата от домовете може да бъде съотнесено с понятието „морална кариера” на стигматизирания индивид. Хората, притежаващи някаква стигма – в нашия случай дете от социален дом – са склонни да усвояват подобен опит и да променят собствената си личност (*Self*), т.е. да имат сходни „морални кариери” [47, с.32].

Сблъсъкът със стигмата – осъзнаването, че са деца от домовете и са различни от техните връстници със семейства – изисква от индивида преосмисляне на концепцията за себе си, като той трябва да включи в нея всички промени, които са конституирани от стигматизирания им статус. Този процес според Гофман има два етапа или две фази. Първоначално индивидът усвоява общите представи за това, какво се смята за нормално – за децата от домовете това е да се родиш и растеш в семейство. Тук всъщност се извършва интегриране на абстрактната представа за дадена конкретна стигма. На следващият етап индивидът осъзнава, че самият той е носител на стигмата – дете от социален дом – и започва да настройва поведението си съобразно с този факт и с усвоеното по-рано знание.

Така понятието „морална кариера” описва процесите на субективното възприемане на индивида. Когато ще говорим за стигмата на децата от домовете в контекста на понятието „*кариера на децата от домовете*”, ние ще говорим не само и не толкова за това как те преживяват стигмата да бъдат деца, отгледани в социални институции, а повече за това, по какъв начин тази тяхна „обособеност”, различие се възприема от тяхното ново социално обкръжение извън дома. С други думи понятието „кариера на децата от домовете” ще се отнася до възприемането (представите) от тяхното социално обкръжение извън институцията като процес на типизация в резултат на използване на съществуващия в тези представи набор от стигми (или стигматизация, преминавайки и съдържайки разгледаните вече етапи на процеса), и вече последващ избор на начин на комуникация в отговор на факта (стигмата), че са деца от институции.

6. Социални различия, социален капитал и социални неравенства

Проблемите, свързани с неравенствата са един от най-старите въпроси, занимаващи социолозите. Концепциите за неравенството се простират назад във времето чак до теорията на Платон за републиката и са развивани в следствие в социалните теории на Карл Маркс (1988), Макс Вебер (2006, 2001, 1990), Георг Зимел [9], Роберт Мъртън [61], Уилкинсън и Пикет [80] и много други изследователи.

Значимостта на проблемите, свързани с неравенството може да се види в изследването на Уилкинсън и Пикет. Според тях неравенството в доходите предопределя практически всички проблеми в обществото. Тази диспропорция вреди не само на хората с малки доходи. От последствията на социалните неравенства страдат всички еднакво – насилията, престъпността, ниското образование, бедността, лошото здравословно състояние на населението и др. вървят заедно с големи неравенства [80] 15.

15М. Ридли пише: „Беше установено, че британските държавни служители също страдат от сърдечни заболявания в зависимост от положението си в йерархичната стълбица. Изводите от едно продължително и обстойно изследване на 17 000 британски държавни служители са почти

Известно е, че в социологията се прави строго разграничение между *неравенства в шансовете* – възможности на децата от домовете, достъп до различни системи в обществото, стигматизация и др., и *неравенства във фактическите статусови равнища* [16, с.29], [19] – напр. фактически индивидуален (при качествени изследвания) или групов, субкатегориален и категориален (при количествени изследвания) образователен и професионален статус на тези деца.

Струва ни се, че преди по-детайлното разглеждане на основните въпроси, които ни интересуват тук, е важно да се спрем съвсем накратко върху два методологически въпроса.

Първият е свързан с въпросът кога може да се говори за социално неравенство. Според Клаус Едер, за да се говори за социално неравенство, е необходимо да се извършат две познавателни операции. Първата изисква социалният свят да се подложи на вертикална класификация. Втората – да се обяви класифицираният свят, изграден от отделни класове индивиди, за отклонение от идеала за равенство. И едва тогава неравенството ще се превърне в предмет на научен и обществен *дискурс*, т.е. тогава неравенството ще *започне да съществува* [12, с.4]. С други думи и в контекста на нашето изследване, за социално неравенство може да се говори тогава, когато значимостта на различията между хората по някакъв признак – в нашия случай според това дали децата се социализират, образуват и възпитават в институция или в естествената им социална среда – е институционализирана и е превърната в базисен принцип на класификация. В случая самата институционализация на децата вече превръща множество техни признаци в базисни принципи на класификация.

Вторият е непосредствено свързан с първия и се отнася до разликите и приликите между *социалните различия* и *социалните неравенства*. Не буди никакво съмнение, че хората не си приличат, че се различават по пол, възраст, ръст, темперамент, цвят кожата, равнище на интелигентност и т.н. Едни хора имат способности и дарования в сферата на различните изкуства, други – в сферата на спорта, трети имат способността да изследват природата или обществото и др. **Различията** между хората са обусловени от техните физиологически и психични особености и се наричат **естествени**. „... Природата – казва Ридли – не е поверила интелектуалните способности на един или повече гени; тя ни е предоставила родители, способност да се обучаваме, език, култура и образование, с които да можем да се самопрограмираме... В никакъв случай не е вярно, че поведението на човека е подвластно на биологията му; по-често биологията на човека зависи от неговото поведение” [17, с.96; 192].

С други думи естествените различия съвсем не са безобидни, както би могло да изглежда на пръв поглед. Тъкмо обратното те могат да се превърнат в основа, в източник на неравни отношения и нагласи на едни социални групи и актьори към други. Може да се приеме, че **неравенството, основано на естествените различия, е своеобразна първа форма на неравенство. То може да се забележи** в една или друга форма дори при животните. **В човешкото общество, обаче фундаментално е социалното неравенство**, което е неразривно свързано със социалните различия и социалните диференциации. **Социални са тези различия**, които – казано най-общо – **са породени от социални фактори**: например местожителство (в града или селото), разделение на труда, социални роли (баща, програмист, политически деец) и т.н., което води до различия в степента на притежаваната собственост, получавания доход, властовите позиции, постигнатия социален статус, социален престиж, образование и т.н. Така различните равнища на социално развитие се превръщат в основа за **социалното неравенство**

невероятни. От положението, което човек заема в йерархията, може по-точно да се предскаже вероятността той да получи инфаркт, отколкото ако се има предвид това, че е затлъстял, пуши или е с високо кръвно налягане (...) Същият резултат беше получен и при изследване, включващо един милион служители на телефонната компания Бел през 60-те години на XX век (Ридли 2002: 189-190).

– **възникване и съществуване на бедни и богати**, разслоение на обществото, т.е. неговата социална стратификация.

В социологията е ясно, че ако социалното неравенство се концептуализира като йерархично измерение, тогава то се третира като разпределителен феномен, като тук стремежът е да се определи неравенството по отношение на разпространението на социално ценени атрибути, като например образование, доходи, информация, здраве и позиции в обществото. Феноменът на разпределението може да се разглежда от две различни позиции. При първата неравенството се разглежда като „резултат от или генерирано от основните дистрибуции на ценени черти между отделните индивиди” [65, 2690]. В този смисъл този подход се отнася до „обичайни разлики във властта, богатата, услугите и привилегиите сред определени съвкупности” от актьори [51]¹⁶.

Вторият подход разглежда неравенството като различие между имущественото системно ниво и индивидуалното ниво, които се определят като производни, а не като генерирани. Дистрибуциите, такива като размерите на системата и общият обем на средствата, са изследвани като по-високи нива на агрегиране, с цел определяне на общото ниво на неравенството (олигархията) в системата и без оглед на индивидуалните различия [65, с.2690].

Социалното неравенство (*social inequality*) може да се дефинира като форма на социална диференциация, при която отделните индивиди, социални групи, слоеве, категории и/или класи се намират на различни нива на вертикалната социална йерархия и притежават неравни жизнено шансове и възможности за задоволяване на своите потребности.

Съществуват множество теории и методи за изследване на неравенствата и социалното разслоение в обществото¹⁷. Тук ще приемем един, в известна степен, по-нестандартен подход – анализ на дефицитите и неравенствата при децата от домовете чрез изследване на социалния им капитал. Причините за това са следните.

1. Обикновено членовете на всяка социална група, категория или общество имат различен, неравен достъп до всички видове капитал, в т.ч. и социален. Децата в домовете – независимо дали са пред напускане на дома, дали са в преходен етап между институционализация и напускане на институцията, или вече са я напуснали, са подложени (в една или друга степен) на географска и социална изолация, което силно стеснява възможностите [75] за достъп до социалния ресурс в обществото.

2. Самият социален ресурс е твърде различен. Знае се, че ценността на някакъв източник на социален капитал в много голяма степен зависи от социално-икономическите позиции на този източник в обществото. Например още със самия факт на институционализиране на детето, то потенциално губи ресурсът на семейството и на социалните мрежи, в които то участва. Това силно стеснява възможностите за социализация на детето в сравнение с неговите връстници, израстващи в семейна среда. Самата институция – дом за деца – няма или поне не се възприема от мнозинството членове на обществото като значим социално-икономически източник на социален капитал, а по-скоро като лишавача от него децата, настанени в нея, т.е. институцията се възприема не толкова като източник на социален капитал, колкото като инструмент на социалния контрол, лишавач (или поне силно ограничавач) институционализираните от достъп до различните видове капитал в обществото.

3. Липсата на социален капитал или наличието на сериозни дефицити в него при индивидите – в нашия случай при децата от домовете – влияе върху формирането на техния социален статус, а това вече води до засилване на социално-икономическите неравенства.

¹⁶ Цитат по: O’Rand 2000: 2690.

¹⁷ Подробно за тях може да се види в монографията на Н. Тилкиджиев Средна класа и социална стратификация. (Тилкиджиев 2002).

4. Избраният от нас методически подход – качествени методи на изследване (като се използват дълбочинни интервюта с деца от домовете и представители на персонала в тях, както и информация, получена чрез пряко скрито включено наблюдение), дава възможност да се изследват дефицитите в подготовката на децата за живот в обществото на микроравнище като се проследяват такива механизми за формиране на социалния капитал, каквито са социалните мрежи, общите норми, ценности и убеждения, взаимното доверие и др.

В научната литература могат да се открият няколко алтернативни възгледа за социалния капитал. Това налага да се определи това понятие, както и да се обвърже с въпросите за социалните неравенства.

Понятието „социален капитал” може най-общо да се дефинира като предимство, създавано от положението на индивида в структурата на социалните отношения. Социалният капитал се изгражда благодарение на функционирането на такива механизми като социалните мрежи, общите норми и убеждения, взаимното доверие [13]. Описанието на социалния капитал и неговите източници се прави на три равнища – микро-, мезо- и макроравнище на обществото. Доколкото нашият интерес е насочен към социалното разслоение на обществото, в което попадат децата от домовете, носейки със себе си различни по форма и степен дефицити в подготовката си за живот в него, социалният капитал ще бъде разглеждан на микроравнище.

Терминът „социален капитал” е въведен от П. Бурдийо в статията му „Форми на капитала” [2]18. Тук Бурдийо дефинира социалния капитал като „съвкупност от реални или потенциални ресурси, свързани с притежаването на устойчиви мрежи (*durable networks*), с повече или по-малко институционализирани отношения на взаимно познаване и признание – с други думи, с членство в група” [2, с.66]. Това предоставя на членовете на тази група подкрепа под формата на колективен капитал (*collectively-owned capital*), „репутация” (*credential*), което дава възможности за получаване на кредити „във всички смисли на тази дума”. Важно е да се отбележи, че *тези отношения* могат да съществуват „само в практическо състояние, под формата на материален и/или символен обмен, който съдейства за тяхното поддържане. Те също могат да бъдат оформени социално (*socially instituted*) и *гарантирани от общо име* (от името на семейството, класата, племето, училището, партията и т.н.) или от цял набор институционализиращи актове (*instituting acts*), призвани едновременно да формират и информират тези, които преминават през тях; в този случай те повече или по-малко реално се привеждат в действие, а след това се поддържат и контролират в процеса на обмен” [2, с.66]. За да са факт тези отношения, са необходими устойчиви (*indissoluble*) актове на „материален и символен обмен”, който възниква, поддържа се и се потвърждават в отношенията на близост без винаги да са съотносими с обективните отношения на близост във физически (географски) или дори в определено икономическо и социално пространство (пак там, с. 66)19.

18 Въпросите, свързани със социалния капитал Бурдийо обсъжда и в други свои работи: виж напр. Бурдийо, П. (2009) *Размишления по Паскал*. Изд. Панорама плюс, София; Бурдийо, П. (2003) Социалният капитал. В: *Социологически проблеми*, кн. 1-2.; Бурдийо, П. (1997) *Практическият разум*. Критика и хуманизъм. София; Бурдийо, П.; Л. Вакан (1993) *Въведение в рефлексивната антропология*. Критика и хуманизъм, София и др.

19 Сред българските изследователи на Бурдио се открояват Лили Деянова и Деян Деянов, като техните преводи и анализи на творчеството на френския социолог го правят не самодостъпен за научната общност, но и обогатяват социологическата литература на български език. Виж напр.: Деянов, Д. (1997) Публичността като залог на рефлексивната социология. В: П. Бурдийо. *Практическият разум*. Критика и хуманизъм. София; Деянов, Д. (2005) Бурдийо: онтологическото съучастничество като проблем пред рефлексивната социология. *Социологически проблеми*, кн. 3-4, с. 123-138; Деянова, Л., Д. Деянов (1993) Казаните неща и неизказаното. В: П. Бурдийо. *Казни неща*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, София и др.

При децата в домовете възникват такива отношения на близост и в рамките на институцията те формират определени, микросоциални мрежи с много нисък социален ресурс. След напускането на дома тези социални мрежи не винаги се запазват и всъщност самият акт напускане на дома често се свързва с процес на разрушаване на вече придобития социален капитал на децата – те постепенно губят връзките и контактите както с институцията (дома и отделни представители на персонала), така и по между си. Започва процес на отпадане на отношенията на близост и обмен.

Развитието на концепцията за социалния капитал е заслуга на Дж. Коулмън. Той го определя чрез неговата функция като „множество явления, на които са присъщи два елемента едновременно: всички те се състоят от някои аспекти на социалната структура и съдействат за определени действия на социалните актьори – индивиди или корпорации – вътре в тази структура” [31, с.98]²⁰. Според Коулмън социалния капитал може да придобива три форми:

1) *задължения и очаквания*, които зависят от равнището на *доверие* в дадена социална група или общност;

2) *възможност за разпространение на информация* в границите на социалната структура, от която индивидите или членовете на групата или общността се нуждаят, за да извършват своите действия;

3) *наличие на норми*, които съпътстват ефективните санкции.

За Коулмън социалния капитал представлява неутрален ресурс, който съдейства на всяка човешка активност, която в крайна сметка постига развитие и усъвършенстване на цялото общество. Докато при Бурдийо социалния капитал се проявява само на индивидуално равнище.

За нас тук е важно, че наличието или отсъствието на социален ресурс в членовете на дадена група или общност – нещо, което срещаме и при двамата изследователи по различен начин – представлява една от важните причини за възникването и съществуването на социално неравенство. Всъщност социалния капитал е обществено благо и социален ресурс но се създава от свободни и рационални индивиди за постигане на собствена изгода. Дефицитите в подготовката на децата от домовете за живот извън институцията в естествените условия на социалната среда, всъщност силно стесняват както техния социален ресурс, така и възможностите им да го (пре)създават, разпространяват, разширяват и използват за собствена изгода. Изключително ниското ниво на социален – много често и на културен и символен – капитал в децата от домовете ги прави уязвими на символно насилие, на негативни (девиантни) влияния на средата и сякаш ги „занитва” в най-ниските нива на социалната йерархия.

Робърт Путнъм се смята за създател на съвременната концепция за социалния капитал [70], [71], [72]²¹. За Путнъм социалния капитал на индивидуално ниво се разделя на два вида.

1) *Свързващ/изключващ (bonding)* – това са отношения между членове на еднородни групи (семейство, близки приятели), като тук връзките са много силни. Например благодарение на този вид капитал индивидът бива приет (*getting by*) в дадени етнически общности и локални религиозни групи. В контекста на изследвания от нас проблем, за този вид социален капитал можем да говорим, когато децата са в самата институция или се намират в преходен етап (на извеждане от нея), или в ранните периоди на живота им извън институцията.

2) *Включващ (bridging/inclusive)* – това са отношенията със познатите, партньорите и колегите. Например, движения за граждански права и световни религиозни организации. Това

²⁰ Цитат по Красилова 2007, с. 161.

²¹ Цитираните тук статии на Р. Путнам са достъпни он-лайн на адреси, както следва :Putnam, R. D. (1995) The Strange Disappearance of Civic America. In: *American Prospect*. № 24, December, http://www.prospect.org/cs/articles?article=the_strange_disappearance_of_civic_america // Putnam, R.D. (1993) The Prosperous Community: Social Capital and Public Life. In: *American Prospect*. № 13, march. http://www.prospect.org/cs/articles?article=the_prosperous_community

са по-слаби и по-разнообразни връзки, но те са значими по отношение на придвижването по социалната йерархия. Според схващанията на Пътнъм социалния капитал съдейства за изграждане на „гражданска включеност“ и повишава равнището на социалното здраве [13, с.162]. Интересното е, че при Пътнъм социалния капитал е колективен ресурс, а основните му източници за формиране са нормите и доверието, докато значението на социалните мрежи се пренебрегва, макар и между трите компонента да съществува връзка.

За Франсис Фукуяма социалния капитал е неформална норма, която улеснява интеракциите на сътрудничество между двама и/или повече индивиди. Нормите, които формират този вид капитал, могат да варират от „простите“ норми на взаимност между двама приятели до сложните, ясно очертани и издържани на различни атаки доктрини, както например християнството или конфуцианството. Тези норми трябва да присъстват в актуалните интеракции между социалните актьори: нормата за взаимност е потенциален съдържателен елемент в общуването между хората, но тя се актуализира само във взаимоотношенията с приятелите. В контекста на дефиницията на Фукуяма за доверието, социалните мрежи, гражданското общество и др.п., което при други учени се свързва със социалния капитал, според него е само странично явление, последица от социалния капитал, без да е той самият [43]22.

Съвременните изследвания на социалния капитал често са основани върху разработките на Световната банка, според които социалния капитал се разбира като „институти, отношения и норми, детерминиращи качеството и честотата на социалните взаимодействия в обществото“ [13, с.162]. И това не е проста сума от тези компоненти на капитала, а свързващо звено, което не им позволява те да се разпаднат. Липсата, или силно ограничения социален капитал при децата от домовете, не позволява на това свързващо звено да действа и – разпадайки се и оставайки децата без социален капитал – те често попадат в условия на аномия (Дюркем) и девиантни социални групи или остават в низините на социалната йерархия, попълвайки „армията“ на маргиналите или социално изключение аутсайдери.

Факт е и т.нар. „етатистка“ концепция за социалния капитал, според която за да съществува той, са необходими формални държавни институти, т.е. държавата може да съдейства за изграждането на стабилна среда, в която гражданското общество може да се появи и да се развива, а социалния капитал се измерва с „нормите на взаимодействие, поддържани от социализацията и санкциите, т.е. от доверието към държавните институции“ [13, с.162-163].

Според Портъс на индивидуално ниво могат да се разграничат три основни функции на социалния капитал, а именно:

- а) източник на социален контрол,
- б) източник на подкрепа от страна на семейството и
- в) източник на лични изгоди, получавани с помощта на социалните мрежи [39].

В контекста на изследване на неравенствата особено важна е третата функция на социалния капитал, защото чрез нея може да се обясни по какъв начин индивидите получават достъп до значими длъжности и социално престижни позиции, както и развитието на траекторията на професионалната (съответно статусната) им кариера. С други думи траекторията на движение в социалната йерархия. В такъв аспект социалният капитал се среща и при Грановетер, който нарича важноста, значимостта на неформалните връзки и получавани длъжности в сферата на труда „силата на слабите връзки“ [50].

Равнището на социалния капитал при децата от домовете може да се проследи и да се изследва на емпирично ниво чрез определяне на разкриващите се пред тях допълнителни

22 По Красилова 2007, с. 162. Виж също така Проданов, В. (2003) *Гражданското общество и глобалният капитализъм*. ИК „Хр. Ботев“, София.

възможности за достигане до и получаване на различни блага и услуги или постигане на по-висок социално-икономически статус. Това, обаче, изисква тези допълнителни възможности да се сравняват или поне непрекъснато да се държи сметка за наличните дефицити в подготовката им за живот извън институцията, както и за факта, че потенциалните социални актьори в техните бъдещи социални мрежи са техните връстници, с които са израстнали в институцията. А последните също са носители на споменатите дефицити. Така още на старта на живота извън институцията децата от домовете вече са поставени в твърде неравностойно положение – намирайки се под пресиращия натиск на социалните неравенства техните възможности за решаване на проблеми в сферите на личните финанси, намиране и запазване на работа, поддържане на здравето, получаване на по-високо образование, получаване на жилище и др., са значително по-малки в сравнение с връстниците им извън институциите. Нещо повече, тези възможности „автоматично“ попадат и са силно зависими както от нови социални институции – различни социални центрове, бюра по труда, служби за социално подпомагане и др., така и от социални норми, които са по-скоро стигматизиращи, отколкото улесняващи партиципацията на децата от домовете в новата за тях социална среда.

7. Социално изключване

В средата на 70-те години на XX век във Франция става ясно, че около 10% от френските граждани са изключени, като в тази група попадат най-различни категории и групи, в т.ч. и т.нар. тогава използвани деца. Онова, което свързва множеството социални категории и групи с различен социален статус е фактът, че всички те не са обхванати от социалното осигуряване. От тогава насам проблемът за социалното изключване става все по-актуален в различните обществени науки.

Темата за социалното изключване не е чужда на социологията – тази проблематика води началото си от Зимел. В есето му „Чужденецът“ Зимел разкрива позицията на чужденеца, който е частично вътре в групата и частично извън нея. Той съчетава по специфичен начин отдалечеността и близостта (респективно социалната дистанция) между него и членовете на групата. Сред първите социолози, които разработват пряко или косвено темата за социалното изключване, е и Макс Вебер, според когото „затворените“ навътре“ социални отношения, които протичат, когато техния смисъл или обвързващите се с тях правила изключват или ограничават участието, или също се свързват с изпълнението на определени условия и т.н. [11].

От 90-те години на XX век насам въпросите за социалното изключване са изключително популярни в т.нар. западна социология [24], [41], [49], [56], [59], [75] и др. Обикновено социалното изключване се свързва най-често с неравенствата, бедността и безработицата, макар терминът да се използва за анализа на много други проблеми. Дори се правят опити да се изгради своеобразна концепция „чадър“, макар теоретичната основа на различните концепции под него да не са цялостни и завършени.

В българската социология – с малки изключения - виж напр. [15] – не се отделя достатъчно внимание на теоретическите аспекти на социалното изключване и разработването на подходящ категориален апарат. Тук няма да се спираме на същността на понятието „социално изключване“ 23 . Само ще отбележим факта, че понастоящем в западната

23 В тази посока виж по-подробно Ивков 2005. Интересна дефиниция представя Джорди Естевил: „Социалното изключване може да се разглежда като улиране на сливащи се процеси, с последователни разкъсвания, произтичащи от самото сърце на икономиката, политиката и обществото, които постепенно дистанцират и поставят индивиди, групи, общности и територии в позиции на подчиненост спрямо централните на власт, ресурси и преобладаващи ценности“ (Estevill 2003: 19).

социологическа традиция съществуват два подхода към проблема. Първият разглежда социалното изключване в широк смисъл, т.е. на макро равнище от гл.т. на обществото и се съсредоточава върху самия факт на отсъствие на достъп до механизмите на интеграция. Тук ключовото понятие е „дискриминация“.

Вторият подход разглежда социалното изключване в тесен смисъл, т.е. на микро равнище като се анализира положението на самите носители на социалното изключване. Обръща се най-вече внимание на това, в какво именно се проявява спецификата на жизнената ситуация на членовете на тази категория по отношение на другите членове на обществото [20, с.5].

В България доминира подходът, който акцентира „върху бедността като недостиг на блага и социални услуги“, като на тази основа се търси генезисът на този недостиг, как да се намали и т.н. [15, с.8].

Често при теоретичните и емпиричните изследване се наблюдава известно смесване на явленията дискриминация и/или депривация със социално изключване, макар това разграничение да е важно, особено когато се изследват домакинствата в дадено общество.

В съответствие с класическото разбиране на социалното изключване, обществото изглежда като социално пространство, в центъра на което са мнозинството от неговите членове, които формират т.нар. „мейнстрийм“. След този кръг се намира кръгът на лицата, които са подложени на дискриминация в някаква сфера на реализация на своите права. В социалните маргинеси попадат хората, които са обект на множествена дискриминация и практически са прекъснали основната част от своите социални връзки с обществото. Точно това социално пространство съответства на пространството на социално изключените. В подобна картина обаче отсъства фактът, че има хора с определен ресурс, които могат да неутрализират дискриминацията. Хората с по-нисък от средния за дадена страна доход изпитват депривация, но това не означава, че те са изключени, т.е. човек може да бъде беден без да е социално изключен.

По-високите от средните доходи позволяват да се компенсира в някаква степен последствията от дискриминацията. Високите доходи и наличието на социални мрежи – неща, които обикновено липсват на децата от домовете – позволяват да се намират стандартни и алтернативни механизми за интеграция и да се избегне изключването, дори когато дискриминацията съществува [20, с.6-7].

Схема № 1.

Различия между концепциите за бедност и социално изключване

Позиции	Бедност	Изключване
Ситуация	Недостиг на необходими ресурси	Ограничаване на общеприетите права
Причина	Фрустрация на потребностите	Дискриминация от институтите за интеграция
Перспектива	Статична (състояние)	Динамична (процес)
Тип социална стратификация	Вертикална (висши-низши класи)	Хоризонтална (инсайдери-аутсайдери)
Предполагаемо средство за защита	Социални трансфери (гарантиран минимален доход)	Социални услуги (мерки за активизация)
Дисциплинарен подход	Икономически	Социологически

Източник: Абрахамсон 2001, с. 160

Всъщност разглеждането на социалното изключване и като синоним на бедността, и като свързано с нея явление може да се идентифицира като две исторически концепции: „бедността, това е класически феномен, асоцииращ се с епохата на ранната индустриализация, докато социалното изключване е неиния постмодернистски еквивалент. В тази връзка двете понятия се асоциират с две противоположности: богатство и интеграция” [24, с.59]. Авторът предлага схема за сравнение на бедността и социалното изключване (схема 1.). Чрез нея може да се изяснят разликите при двата феномена. Концепцията за социалното изключване е не само динамична но има и многофакторен характер, който показва как хората се изключват от процесите на социален обмен.

Концепцията за социалното изключване е пряко свързана и с въпросите на гражданските права. Те предполагат определено членство в някаква общност и/или общество и това е валидно и достъпно за всички. С времето тези права се разширяват, за да се стигне до описаните от Т. Маршал права на минимум обществени блага, получаване на пълноценна част от социалното наследство и др. [60]24.

Струва ни се важно да отбележим декалогът на гражданските права, предложен от Дж. Фридман при обсъждането на стратегията за борба с бедността в рамките на политическия дискурс. Това са права, които всяко общество трябва да гарантира на своите членове. Става дума за: професионална помощ при раждане; безопасно и здравословно жизнено пространство; адекватно хранене; достъпна медицинска помощ; качествено практическо образование; политическо участие; икономически продуктивен живот; защита от безработица; достойна старост; прилично погребение.

Без да се впускаме в дебатите за приликите и отликите между социалното изключване и американската концепция за ъндеркласата, тук ще акцентираме върху същността на европейското схващане за социално изключване – ограничен или липсващ достъп до социални блага, нереализирани граждански права на хората и – като допълнение – отсъствие на възможности, по смисъла на А. Сен [75]. Тези основни компоненти в процеса на социално изключване на децата от домовете са пряко свързани и с процесите на стигматизация и социално дистанциране, и с процесите на създаване и задълбочаване на социалните неравенства между тях и останалата част от обществото.

Всъщност децата от домовете акумулират по време на престоя си в тях различни дефицити – по-ниско ниво и качество на образование, често свързано с липса на професионално образование и квалификация, силно стесняване на социалните мрежи, твърде благоприятни условия за усвояване на девиантно поведение, различни стигми, свързани със самата институция и етническият си произход и др. Това от своя страна ги поставя в неравностойно положение още в самия им житейски старт. Те попадат в най-ниските нива на вертикалната социална йерархия или в социалните маргинеси на социума. Оттук достъпът им до социални блага и възможностите за реализация на основни граждански права е силно ограничен. Липсват и социалните мрежи на родителите и връстниците, чрез които да компенсират тези дефицити. Така децата от домовете, носейки придобитите в и от институцията дефицити, сякаш по дефиниция са социално изключени и поставени под натиска на социалните неравенства.

Възможностите, които създава обществото тези деца да компенсират ограничения достъп до ресурси, последствията от икономическите неравенства, дискриминацията и стигматизацията, и в крайна сметка да реализират своите права, са силно ограничени и

24 Цитат по: Абрахамсон, П. (2001) Социална ексклюзия и бедност. В: *Общественные науки и современность*, № 2, с. 160.

стеснени. С излизането си от институцията децата от домовете са в позицията на изключени, аутсайдери, чието бъдеще е неясно и без особени перспективи.

Всъщност всички процеси, за които става дума тук, са социално конструирани и в различните общества придобиват различни измерения и смисъл [3].

От 90-те години на XX век насам в България се наблюдават присъщите на съвременните общества промени. Промени се традиционното за страната класово разделение. Промени се фундаментално и характерът на политическите институции – постиндустриалното общество се превърна в световно рисково общество (Бек 2004). „Старите” държави бяха принудени да заменят стремежът към солидарност и равенство с новите, присъщи на модерните държави стремеж към безопасност и разпределение на риска. С други думи, днес проблемите на децата от домовете се променят – от стигматизирани и социално изключени, те се превръщат в онези аутсайдери, които са подложени и на влиянието на и последствията от множество рискове.

8. Въпросите за риска

Според руския изследовател Яницки [23] в литературата могат да се открият две големи направления, свързани с интерпретацията на риска като социален феномен. Според единия подход, наречен реалистичен, рискът се интерпретира с научни и технически термини, като това направление клони към когнитивните науки, „базирани върху психологията и се практикува от инженерните дисциплини, икономиката, статистиката, психологията и епидемиологията” [23]. Тук понятието „опасност”, „вреда”, както и възможността да се изчислят и предвидят настъпването на опасностите и вредите и последствията от тях, са в основата на подхода. Така рискът се дефинира като „продукт на вероятността от възникване на опасност и сериозни (мощабни) последствия от нея” [29, с.382]²⁵. С други думи, рискът е вероятност от дисфункционални влияния на процеси върху определена социална система, които са познаваеми и измерими, независимо от социалните процеси и културната среда.

Рискът обаче може да бъде погрешно дефиниран и оценен, защото „опасностите се разглеждат като независими променливи, а реакцията на хората към тях – като зависими променливи” [36, с.25].

Към това направление могат да се причислят идеите на З. Тонева за риска при деца в неравностойно положение или деца в риск, развити в непубликуваните ѝ лекции от средата на 90-те години.

• Второто направление възниква на основата на философията, културната антропология, социологията и културната география. В него могат да се разграничат условно три подхода:

• културно-символен, развит от М. Дъглас [36], [37], [38] и др. Тук фокусът е върху взаимоотношенията между личността и другия, като интерес представлява как човешкото тяло символно и метафизично се използва в дискурса и практиките около риска;

• теория за „обществото на риска” – представяна основно от [1], [44], [45, с.56-109], [55], [83, с.168-210] и др. Акцентът при този подход е поставен върху макросоциалните изменения, които са предизвикани от произвежданите рискове при прехода към висока модернизация. На критика са подложени и последствията от разрушаването на традиционните ценности и норми.;

• т.нар. „калкулативна рационалност”, основана върху идеите и работите на М. Фуко. Истината за риска тук се конструира посредством дискурса, стратегиите и институциите. На изследване е подложен процесът как различните концепции за риска пораждаат съответните

²⁵ Цитат по Яницки 2003, с. 3.

норми на поведение, които могат да се използват при мотивация на хората свободно да участват в самоорганизацията в рискови ситуации²⁶.

В рамките на това направление попадат идеите на Д. Минев за риска, развити в неговата дисертация. Според Минев „сниженият капацитет на обществата да се справят с рисковете поражда девиантна социална динамика, която се изразява във взрив на “новите рискове”. А те са породени най-вече от „производството на незнание” [14, с.5-6].

Възгледът за съвременния свят може да се характеризира с няколко императива:

1) „аксиологически императив” – борба на всички против всички. В съвременното българско общество отсъства консенсус по отношение на базовите ценности и цели – с изключение на членството на страната в ЕС и НАТО. Липсва и ясен, съгласуван и консенсусен проект за бъдеще. Анализът на политическите и социално-икономическите реалности показва наличието на няколко конкуриращи се политически (либерален/неолиберален, социалистически, националистически) модели на живот. Подобна е ситуацията и при неполитическите модели (повседневни практики). Във всички тях, зад вербалната фасада на загриженост и работа в полза на обществото, твърде ясно прозират корупционни, контрабандни и властови технологии, доминирани от организираната престъпност, чрез които се повишава несигурността и неопределеността в обществото. Оцеляването в такива условия често е въпрос не толкова на професионализъм, а на членство във високо ресурсни, в т.ч. и властово-доминантни социални мрежи;

2) „основополагащ нормативен модел на обществото” – безопасността, физическото оцеляване, запазването на натрупания и/или по-рано придобит обществен ресурс. Социалната реалност, както и да бъде конструирана, е потенциално опасна и се състои от враждуващи групировки. Затова човек не трябва да се доверява (екзистенциално недоверие). Държавата, властта се отъждествява с тези групировки и също губи доверието на своите граждани. Основен социален капитал – доверието, в унищожаван систематично. Спасение може да има само в и чрез принадлежността към своите. Интеграцията и социалното включване се постига чрез търсене на общ враг, с едновременното прилагане на „осъждащия опасността модел” [36], [37], [38];

3) „императивът за управляемост” – „Политиката решава всичко!”. Дори не политиката, а манипулирането на обществото, на което чрез може да се наложи всякакъв социален проект чрез властова доминация и административни средства и технологии. Икономическата или силовата принуда са ресурси за реализацията му. Целта е чрез този контраресурс да се блокира самоорганизацията отдолу, или т.нар. гражданско общество [23, с.20].

В подобни условия децата от домовете, растейки в изолирана социална среда и в институции, често притежават отделни характеристики на тотални институции, излизат от тях без да имат каквато и да е подготовка за справяне с описаните по-горе рискове. Защото – както показва още Гофман [46] – като са изолирани и от средата, и от връстниците си, в тези институции те не могат да получат нито гаранции, нито необходимата им подготовка за постигане на относителна безопасност. Така съзнателно или интуитивно те също се ориентират към удовлетворяване предимно и само на своите интереси и потребности, често с цената на участие в девиантни групи.

Същевременно, оказали се в позицията на обитатели на домове за деца, те придобиват – в една или друга степен – чувството за безопасност, което почти мигновено изчезва при навлизането им в живота извън институцията. Децата се оказват в позицията на хора, които трябва да поемат отговорност за собствените си решения и действия в условията не на

26 По Яницкий 2003, с. 4

безопасност и сигурност, а в условия на повишена несигурност и неопределеност, т.е. на повишен риск.

Благосъстоянието на детето (в най-общ смисъл), е съвкупност от взаимосвързани елементи или фактори:

- материална осигуреност;
- физическо, умствено и емоционално здраве;
- образователно равнище;
- морална култура;
- социална приобщеност (интеграция и/или включеност).

Тези елементи или фактори се предопределят от степента на развитие на семейната и обществената социално-икономическа среда.

За децата от домовете социалната институция е тази, която поема амбивалетната социална роля на семейна и социална среда, осигуряваща наличието и правилното действие и взаимодействие на тези фактори. От тази гл.т. рискът може да се разглежда като вероятност от дисфункционални влияния на явления и процеси върху социалната система дом за деца. Всъщност тук дисфункционалността означава висока степен на неопределеност и несигурност.

Посевместното утвърждаване на пазарните механизми и принципите на демокрацията, на неолибералните икономически тенденции, хроничния недостиг на финансови средства, липсата на яснота за развитие в бъдеще, доминацията на „аксиологическия императив” и на „императива за управляемост” и други фактори, са оставили в миналото патерналистките основи на традиционните авторитарни общества и са се превърнали в генератор на несигурност и неопределеност. Същевременно социалните технологии за ограничаване на рисковете – мрежи за защита на индивиди, семейства и групи, които не са в състояние да се справят с конкуренцията – създадени и прилагани развитите демокрации, в нашата страна са по-скоро в „ембрионален” вид. Тази им недоразвитост – най-често характеризираща се с неспособността на защитните мрежи да обхванат всички нуждаещи се – също генерира риск. Децата от домовете, подложени на въздействието на тези фактори, стартират живота си извън институцията с „унаследена” стигма – дете от социален дом и са подложени на допълнителна и често продължителна стигматизация в обществото, особено ако не са успели да се предпазят от определени девиантни групи и влияния. Нещо повече, често те стартират живота си като „маргинали по дефиниция”, като хора, имали нещастieto да попаднат в най-ниските нива на социалната йерархия. Така децата от домовете – също сякаш по „по дефиниция” – се оказват силно пресирани от високо рискованата среда и понасящи последиците от основните социални рискове: безработица, обедняване и бедност, заболяемост, маргинализация и социално изключване.

References:

1. Bek, U. (2004) Svetovno riskovo obshtestvo. Izd. Obsidian, Sofia
2. Burdye, P. (2002) Формы капитала. V: Ekonomicheskaya sotsiologia, elektronnyy zhurnal. Tom 3, № 5, noyabry, s. 60-74. [on-line: www.ecsoc.msses.ru]
3. Bargar, P., T. Lukman (1996) Sotsialnoto konstruirane na realnostta. IK „Kritika i humanizam”, Sofia
4. Vlasova, O. A. (2008) Ervin Gofman: mikrosotsiologia opyta i sotsialnaya fenomenologia totalnykh institutsiy. V: Lichnosty. Kulytura. Obshtestvo. Tom H, № 3-4, s. 32-38
5. Gotlib, A. S. (2005) Vvedenie v sotsiologicheskoe issledovanie: Kachestvennyy i kolichestvennyy podhody. Metodologia. Issledovatel'skie praktiki. 2-e prerab.i dopol. izd. Izd. „Flinta”. Moskovskiy psihologo-sotsialnyy institut

6. Grekova, M. (2001) *Maltsinstvo: sotsialno konstruirane i prezhivnyavane. Kritika i humanizam*, Sofia
7. Dzheri, D., D. Dzheri (1999b) *Bolyshoy tolkovyy sotsiologicheskiy slovary. VEChE-AST, Moskva, tom 2*
8. Dyurkgeym, E. (1996) *Norma i patologia. V: B. S. Nikiforov(red.) Sotsiologia prestupnosti (Sovremennye burzhoaznye teorii). Izd. Progress, Moskva. s. 39-44*
9. Zimmely, G. (1996) *Izbrannoe. Tom 2. Sozertsanie zhizni. Yurist, Moskva*
10. Ivanov, D. V. (2005) *Paradigmy v sotsiologii. Ucheb. posobie. Izd-vo OmGU, Omsk*
11. Ivkov, B. (2006) *Modeli i kontseptsii za invalidnostta. Izd. „Slavena”, Varna*
12. Ionin, L. G. (2003) *Simvolicheskiy interaksionizm. V: Osipov, G. V. (red.) Kritika sovremennoy burzhuaznoy teoreticheskoy sotsiologii. Izd. „Nauka”, Moskva, s.68-94*
13. Krasilova, A. N. (2007) *Sotsialnyy kapital kak instrument analiza neravenstva v rossiyskom obshtestve. V: Mir Rossii, № 4, s. 160-180*
14. Minev, D. (2010) *Sotsiologia i sotsialna dinamika. Zoni na neizsledvane i neznanie v sotsiologiyata: prichini za vaznikvaneto im, izmerenia, mehanizmi za poddarzhaneto im i posledstvia za sotsialnata dinamika. Avtoreferat na disertatsionen trud za prisazhdane na nauchnata stepen „doktor na sotsiologicheskite nauki” po spetsialnost „sotsiologia”. BAN, Sofia*
15. Minev, D., M. Zhelyazkova, B. Dermendzhieva (1995) *Masovata bezrobotitsa pri transformirane na ikonmikata. Sofia*
16. Petkov, Kr. (sast.). 2009. *Evropeyska sotsialna politika. Sravnitelni sotsiologicheski analizi. UI „Paisiy Hilendarski”, Plovdiv*
17. Ridli, M. (2002) *Genomat. Avtobiografia na edin biologichen vid v 23 glavi. Sofia, Izd. „Siela”*
18. Rittser, D. (2002) *Sovremennye sotsiologicheskie teorii. 5-e izd. Izd. Dom „Piter”, SPb*
19. Tilkidzhiev, N. 2002. *Sredna klasa i sotsialna stratifikatsia. IK „LIK”, Sofia*
20. Tihonova, N. E. (2002) *Sotsialnaya eksklyuzia v rossiyskom obshtestve. V: Obshtestvennye nauki i sovremennosty, № 6, s. 5-17*
21. Todorova, E. (1999) *Realnata pomosht: Profesionalno institutsionalizirane i prakticheski aspekti na sotsialnata rabota. Izd. Albatros, Varna*
22. Shteynberg I., T. Shanin, E. Kovalev, A. Levinson (2009) *Kachestvennye metody. Polevyye sotsiologicheskie issledovania. Aleteyya, SPb.*
23. Yanitskiy, O. N. (2003) *Sotsiologia riska: klyuchevyye idei. V: Mir Rossii, № 1, s. 3-35*
24. Abrahamson, P. (1998) *Postmodern Governing of Social Integration or Rick Management. In: Sociologisk Rapportserie, № 13*
25. Allport (1954/1979) *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley Pub. Co
26. Archer, D. (1985) *Social Deviance. In: G. Lindzey and E. Aronson (eds.) The Handbook of Social Psychology, 3rd ed., Vol. 2. Random House, New York*
27. Ashmore, R. D. (1970) *Prejudice: causes and cures. In: B. E. Collins (ed.) Social psychology. Massachusetts: Addison-Wesley, Reading*
28. Bogardus, E. S. (1933) *A Social Distance Scale. In: Sociology and Social Research, (January-February), pp. 265-271*
29. Bradbury, J. (1989) *The Policy Implications of Different Concepts of Risk. In: Science, Technology & Human Values. Vol. 14 (No 4), pp. 380-399*
30. Brigham, J. (1971). *Ethnic stereotypes. Psychological Bulletin, 76, 15-38*
31. Coleman, J. S. (1988) *Social Capital in the Creation of Human Capital. In: American Journal of Sociology. Vol. 94 (1), pp. 95-120*
32. Crocker J, Major B, Steel C. (1998) *Social stigma. In: The Handbook of Social Psychology, 4th ed. Edited D. Gilbert, S. Fiske, G. Lindzey. McGraw-Hill, New York*

33. Crocker J, Major B, Steel C. (1998) Social stigma. In: *The Handbook of Social Psychology*, 4th ed. Edited D. Gilbert, S. Fiske, G. Lindzey. McGraw-Hill, New York
34. Deaux, K, A. Reid, K. Mizrahi, K. A. Ethier (1995) Parameters of social identity. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol.68(2), c. 280–291
35. Denzin, N. K., Y. Lincoln (2009) *Metody badań jakościowych*. Tom I, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa
36. Douglas, M. (1985) *Risk Acceptability According to the Social Sciences*. Russel Sage Foundation, New York
37. Douglas, M. (1992) *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. Routledge, London
38. Douglas, M., A. Wildavsky (1982) *Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers*. University of California Press, Berkley and Los Angeles
39. Dovidio, J. F., B. Major, J. Crocker. (2000) Stigma: Introduction and Overview. In: Heatherton, T. F., R. E. Kleck, M. R. Hebel, J. G. Hull. (eds) *The Social Psychology of Stigma*. Guilford Publications, New York, pp. 1-30
40. Dovidio, J. F., Brigham, J. C., Johnson, B. T., & Gaertner, S. L. (1996). Stereotyping, prejudice, and discrimination: Another look. In: N. Macrae, C. Stangor, & M. Hewstone (Eds.), *Stereotypes and stereotyping* (pp. 276-319). Guilford, New York
41. Doyle, L, I. Gough I. (1991) *A Theory of Human Needs*. London
42. Frable, D. E. S. (1993) Dimensions of marginality: Distinctions among those who are different. In: *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 19(4), c. 370–380
43. Fukuyama, F. (1999) *Social Capital and Civil Society*. The Institute of Public Policy. George Mason University. October 1999
44. Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Polity, Cambridge.
45. Giddens, A. (1994) Living in a Post-Traditional Society. In: U. Beck, A. Giddens, S. Lash *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford University Press, Stanford, CA, pp. 56-109
46. Goffman, E. (1961) *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Anchor Books
47. Goffman, E. (1963) *Stigma: notes on the management of spoiled identity*. Engelwood Cliffs, NJ: Prentice Hall
48. Goffman, E. (1997) Selections from Stigma. In: *The Disability Studies Reader* / Ed. L. J. Davis. L.: Routledge
49. Gough, I. (1994) Needs Satisfaction and Welfare Outcomes: Theory and Explanations. In: *Social Policy and Administration*. Vol. 28 (1)
50. Granovetter, M. S. (1974) *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers*. Cambridge, MA: Harvard University Press
51. Granovetter, M., Ch. Tilly (1988) Inequality and Labor Processes. In: Neil J. Smelser (ed.) *Handbook of Sociology*. Beverly Hills, Calif.: Sage
52. Hall, E. (1966) *The Hidden Dimension*. Doubleday, Garden City, N.Y.
53. Hebl, M. R., R. E. Kleck (2007) Social Consequences of Physical Disability. In: Heatherton, T. F., R. E. Kleck, M. R. Hebel, J. G. Hull. (eds) *The Social Psychology of Stigma*. Guilford Publications, New York, pp. 419-440
54. Jones, E., Farina, A., Hastorf, A., Markus, H., Miller, D., & Scott, R. (1984) *Social stigma: The psychology of marked relationships*. Freeman, New York
55. Lash, S. (1994) Reflexivity and its doubles. In U. Beck, A. Giddens, S. Lash, *Reflexive Modernization: Politics and Tradition in the Modern Social Order* (pp. 110-173). Polity Press, Cambridge
56. Leonard, P. (1997) *Postmodern Welfare: Reconstructing and Emancipatory Project*. London

57. Link, B. G., J. C. Phelan (2001) Conceptualizing stigma. In: *Annual Review Sociology*, Vol. 27, pp. 367-375
58. Link, B. G., L. H. Yang, J. C. Phelan, P. Y. Collins. (2004) Measuring mental illness stigma. In: *Schizophrenia Bulletin*, Vol. 30 (3), c. 511-541
59. Littlewood, P., I. Glorieux, S. Herkommer, I. Jonsson (eds) (1999) *Social Exclusion in Europe: Problems and Paradigms*. Aldershot, Eng.: Ashgate
60. Marshall, T.H. (1950) Citizenship and Social Class. In: Marshall, T. H. *Class, Citizenship and Social Development*. Cambridge
61. Merton, R. K. (1968) The Matthew Effect in Science. In: *Science*, Vol. 159, pp. 56–63
62. Mill, J. E., N. Edwards, R. C. Jackson, L. MacLean, J. Chaw-Kant (2010) Stigmatization as a Social Control Mechanism for Persons Living with HIV and AIDS. In: *Qualitative Health Research*, Vol. 20 (11), pp.1469-83
63. Nelson, T. D. (2002). *The Psychology of Prejudice*. Allyn and Bacon, London
64. Nowicka, E. (1990) Swojskość i obcość jako kategorie socjologicznej analizy. W: E. Nowicka (red.) *Swoi iobcy*. IS UW, Warszawa 1990, s. 5-53
65. O’Rand, A. M. Social inequality. In: E. F. Borgatta, R. J. V. Montgomery (eds) *Encyclopedia of Sociology*. Vol. 4. Second Edition. Macmillan Reference. New York., p.p. 2690-95
66. Park, R. (1924): The Concept of Social Distance. As Applied to the Study of Racial Attitudes and Racial Relations. In: *Journal of Applied Sociology* 8, pp. 339-344
67. Park, R., E. W. Burgess. (1921; 1969) *Introduction to the Science of Sociology*. Third edition, edited by Morris Janowitz, University of Chicago Press, Chicago
68. Pease, A., B. Pease (2001) *Mowa ciała*. Wydawnictwo Rebis, Poznań
69. Portes, A. (1998) Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. In: *Annual Review of Sociology*, Vol. 24, pp. 1-24
70. Putnam, R. D. (1993) The Prosperous Community: Social Capital and Public Life. In: *American Prospect*. № 13, march
71. Putnam, R. D. (1995) The Strange Disappearance of Civic America. In: *American Prospect*. № 24, december
72. Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon and Schuster, N.Y
73. Rasinski, K. A, P. Viechnicki, C. O’Muirheartaigh (2005) Methods for studying stigma and mental illness. In: Corrigan, P. W. (ed.) *On the stigma of mental illness*. Washington, DC: American Psychological Association, pp. 45-65
74. Rose, K., A. Savage (2000) Living with risk. In: A. Wheal. *Working with Parents*. Russell House Publishing, Dorset, pp. 115-130
75. Sen, A. (2000) *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*. Social Development Papers No. 1. Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank, Manila
76. Silverman, D. (2009) *Prowadzenie badań jakościowych*. Tom I, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa
77. Simmel, G. (1923) *Sociologie*. Dunker und Humbolt, Munich
78. Stanley, N., J. Manthorpe, B. Penhale (eds.) (1999) *Institutional Abuse: Perspectives Across the Life Course*. Routledge, London
79. Van Brakel, W. H. (2006) Measuring health-related stigma – a literature review. *Psychology, Health and Medicine*, Vol. 11 (3), pp. 307-334
80. Wilkinson, R., K. Pickett. 2009. *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*. Allen lane & Penguin Books, London
81. Williams, J. F. (2007) Social Distance. In: G. Ritzer (ed.) *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publ., Oxford

-
82. Wolfensberger, W. (ed.) (1972) *The Principle of Normalisation in Human Services*. National Institute of Mental Retardation, Toronto. // Wolfensberger, W. (1983) Social Role Valorisation: A proposed New Term for the Principle of Normalisation. In: *Mental Retardation*, Vol. 21 (6), pp. 234-239
 83. Zinn, J. O. (2008) A Comparison of Sociological Theorizing on Risk and Uncertainty. In: J. Zinn (ed.) *Social Theories of Risk and Uncertainty*. Blackwell, Oxford, pp. 168-210